

CRIZA LEGITIMITĂȚII EUROPENE ȘI VIITORUL DEMOCRAȚIEI

BOGDAN M. POPESCU*

Abstract. *The article takes into account the symptoms of what can be described as the crisis of European legitimacy and its grounds, phenomenon pointed out by numerous authors. In this context, we explore ideas and analyses on the reformation of European institutions, a process aiming to rethink the concepts of participative democracy and representation, as well as the role that civil society has to play, at EU level, in designing and adopting public policies. Mass-media, including the new forms of communication so frequent in the public space (Facebook, Twitter etc.), is a component of this study. Our approach also refers to the ascension of anti-establishment and Euro-skeptical parties that threatens the cohesion of the European project, by employing a populist discourse which exploits the advantages of some noticeable weaknesses and vulnerabilities for accumulating electoral capital at any costs.*

Keywords: *European legitimacy; participative democracy; civil society; representation; populist discourse.*

Dinamica politică europeană a ultimelor două decenii precum și tendințele actuale de evoluție în contextul noilor provocări generate de criza economică prelungită și de conflictul dintre Federația Rusă și Ucraina dau naștere la interogații justificate legate de însuși modelul politic european și viitorul său. Această reflecție este alimentată de neliniștile care vizează legitimitatea democratică a deciziilor luate, lipsa consensului popular și a angajării civice ca motoare ale integrării și dezvoltării europene. Totodată, discuția despre viitorul Uniunii Europene nu poate evita trecerea în revistă a garanțiilor de securitate și a mijloacelor de intervenție de care Europa dispune în fața unei eventuale provocări majore la adresa statelor membre, fie că vorbim de pericole venind din partea unui stat de graniță, de pericole teroriste sau de altă natură.

În cele ce urmează, vom analiza câteva elemente care caracterizează ceea ce poate fi descris drept criza legitimității europene și resorturile sale, fenomen

* Cercetător științific III dr., la Institutul de Științe Politice și Relații Internaționale al Academiei Române.

semnalat de numeroși autori și teoreticieni ai domeniului în studiile lor. În acest context, este prezentate unele idei și analize cu privire la reformarea instituțiilor europene, un proces care necesită regândirea conceptelor de democrație participativă și reprezentativitate, precum și a rolului societății civile, la nivel comunitar, în proiectarea și adoptarea politicilor publice. *Mass media*, inclusiv formele noi de comunicare atât de uzitate astăzi în spațiul public (*Facebook*, *Twitter* etc.), sunt parte integrantă a acestei discuții. Analiza noastră face, de asemenea, referire la ascensiunea partidelor și a mișcărilor politice anti sau sceptic/critic europene care pun în pericol coeziunea proiectului european, mizând adesea pe un discurs populist care exploatează unele slăbiciuni și vulnerabilități pentru a obține cu orice preț capital electoral. Angajarea unei discuții critice asupra instituțiilor europene și paradigmei în care acestea funcționează nu constituie însă un motiv să sporim gradul de scepticism și incertitudine sau să abandonăm proiectul comunitar în speranța unei alternative mai generoase.

Într-o Europă neomogenă din punct de vedere al bunăstării și al productivității, divizată de-a lungul secolelor de confruntări și războaie de câștigare a supremației, într-o Europă în care conceptele comunitare sunt abia *in statu nascendi*, persistă încă neîncrederea în proiecte comune transnaționale de natură să estompeze diferențele și particularitățile naționale. Lipsa unui dialog constant și structurat pe teme de actualitate, în care proiectele politice de interes european să parcurgă mai multe filtre, pentru a primi susținerea organizațiilor și a comunităților locale, înainte de a avea o expunere semnificativă în *mass media* naționale, la rândul lor interesate, după cum se știe, mai degrabă de agenda politică națională, sporește sentimentul de înstrăinare al cetățeanului european față de deciziile care nu beneficiază de girul său, asupra cărora el nu a avut ocazia să fie consultat și să se pronunțe în vreun fel.

Criza legitimității europene – simptome, cauze

Se vorbește astfel de o criză a legitimității la nivelul Uniunii Europene pentru a marca lipsa de adeziune populară și de atașament afectiv la instituțiile Uniunii, precum și de structura nedemocratică a instituțiilor sale. Acest curent de opinie, tot mai pronunțat, consideră instituțiile europene mult prea îndepărtate de problemele concrete ale cetățeanului și păstrează parlamentele naționale în continuare drept arene proprii de dezbateră a politicii. Mulți teoreticieni importanți ai proiectului european reclamă existența unei prăpastii create între elitele politice și populația amorfă, apatică, dar totodată ignorată de politicieni. Dintre aceștia, filosoful Jürgen Habermas observa într-o prelegere publică faptul că „Uniunea Europeană își datorează existența eforturilor elitelor politice care au putut conta pe consimțământul pasiv al populațiilor lor, mai mult sau mai puțin indiferente, atâta timp cât popoarele au privit Uniunea ca fiind, de asemenea, în interesul lor economic, date fiind condițiile. Uniunea s-a legitimat în ochii cetățenilor în primul rând prin rezultatele sale și nu atât prin faptul că a îndeplinit voința politică

a cetățenilor”¹. Habermas aprecia că „opiniile informate și pozițiile articulate constituie, în marea lor parte, monopolul politicianilor profesioniști, al elitelor economice și al specialiștilor cu experiență în domeniu”. Aceștia sunt însă ruși nu numai de cetățean, dar și de arenele politice naționale. Pentru ca proiectul European să reușească, spune gânditorul german, nu avem altă soluție decât să creștem cooperarea între statele membre ale Uniunii, chiar dacă această măsură este cu totul lipsită de popularitate în acest moment.

Singurul impuls protector în fața pericolului crizei economice din partea politicianilor a fost să se ghideze după lozinca „mai multă Europa”, dar această atitudine este mai degrabă reflexul temerii de a evita scenariul plauzibil, mult mai dramatic, al abandonării monedei euro. Habermas subliniază dilema în fața căreia am devenit captivi în acest moment „între, pe de o parte, politicile economice necesare să păstrăm euro și, pe de altă parte, pașii politici către o integrare mai strânsă”. Ca răspuns la această provocare, Comisia adoptă o soluție tehnocratică, poate mai convenabilă, de a găsi un compromis „între ceea ce este necesar din punct de vedere economic și ceea ce poate fi obținut din punct de vedere politic, fără consultare populară”.

În aceeași prelegere, teoreticianul german atrage atenția asupra deficitului de legitimitate al Uniunii Europene în raport cu celelalte organizații internaționale a căror funcționare are la bază tratatele între statele membre. Există, în opinia sa, o „asimetrie între sfera mandatului democratic al fiecărui stat și domeniul cuprinzător de competențe ale organizației, exercitate de către toate statele membre împreună. Așa cum cetățenii statelor membre pot constata, destinul lor politic este determinat de către guvernele străine care reprezintă interesele *altor* națiuni, și nu de către un guvern care este desemnat de propriul lor vot democratic. Acest deficit de responsabilitate este intensificat și mai mult de faptul că negocierile Consiliului European au loc departe de ochii publicului.”²

Ceea ce pune în discuție Habermas este tocmai legitimitatea deciziilor luate la nivel european în raport cu mandatul ce i-a fost încredințat organismului comunitar de către statele membre, arătând totodată că aceste decizii sunt puse sub semnul întrebării de chiar mecanismele de decizie care manifestă opacitate față de societatea civilă și de consultarea populară pe care, de regulă, le ocultează cu bună știință.

Un alt pericol care afectează latent funcționarea democrației este strâns legat de noul rol asumat de media în democrația modernă. În contextul actual în care presa scrisă din multe țări europene a suferit un declin considerabil în ultimii ani, televiziunile și mediul *on line* au devenit principalele mijloace de informare și dezbateră publică. Informațiile despre politică pe care noi le primim și care alimentează inclusiv noile forme de comunicare *on line* (*blogul* personal, *Facebook-ul* etc.) provin, de regulă, de la marile televiziuni și agenții de știri. În societatea occidentală, media este cea care cu precădere conturează curente de opinie, lan-

¹ Jürgen Habermas, *Democracy, Solidarity and the European Crisis*, prelegere ținută de profesorul Jürgen Habermas pe 26 aprilie 2013 la Leuven.

² *Ibidem*.

sează temele majore de dezbatere, formează conștiințele individuale, întreține cultura politică a unei țări. Nu de puține ori, media a ajuns să se îndepărteze de menirea sa primordială, nesocotind libertatea de exprimare în accepțiunea sa publică, slujind, cu mijloacele subtile ale manipulării din societățile democratice, mogulii media din spatele puternicelor trusturi de presă³. La nivel european, figuri proeminente de asemenea moguli precum Berlusconi sau Murdoch au fost ținta dezbaterilor publice legate de controlul și manipularea informației reflectate în mass media pe care le dețineau. Pentru a nu fi calificate drept propagandă, aceste forme de manipulare pot îmbrăca forme *soft* precum caracterizări în tușe negative ale adversarilor, reclamă mascată, lăsarea imaginilor să vorbească prin ele însele, inserția mesajelor subliminale etc. Rezultatul este însă influențarea opiniei publice și potențarea deficitului democratic care descriu ceea ce Habermas numea o „patologie a comunicării”, devenind o practică inerentă a lumii în care trăim. Interesant este faptul că deși acest diagnostic ia Uniunea Europeană ca studiu de caz, el poate fi cu ușurință extrapolat la alte părți ale lumii.

Mai mulți autori pun în discuție provocările ridicate de problematizarea legitimității în contextul crizei economice globale și al deficitului democratic la nivel comunitar. Dintre aceștia, Richard Youngs atrage atenția⁴ asupra relaxării guvernelor europene după anii recente crize economice, schimbările politice de substanță, deși anunțate în faza incipientă, nu au mai constituit o prioritate. Youngs reia cu această ocazie tema consultării populare ca bază a legitimității democratice: „Pentru a construi o Uniune Europeană cu adevărat democratică, cetățenii trebuie să aibă un cuvânt de spus cu mai mare greutate în privința luării deciziilor”. O asemenea regândire a întregului eșafodaj democratic are nevoie de un salt calitativ care să țină seama de diversitatea mișcărilor sociale la nivel european și să răspundă dinamicii politice în contextul actual.

Scena politică actuală la nivel comunitar resimte lipsa unei dezbateri angajate asupra principiilor de bază ale democrației europene și viitorului său, accentul căzând mai mult pe instituții decât pe obținerea consensului popular. Aceasta face ca deciziile luate la nivel comunitar să fie private în bună măsură de aportul cetățenilor care ajung să considere politica instituțiilor europene drept un „teritoriu interzis”, la care au un acces sporadic și limitat, la care nu sunt invitați să contribuie în vreun fel.

O temă de maximă relevanță în spațiul european, care nu și-a epuizat deloc potențialul teoretic, rămâne aceea a integrării, dar actualitatea sa decurge tocmai din problematica de fond pe care o angajează, ce vizează, printre altele, aspecte precum: schimbările instituționale necesare reformării, pluralismul de opinii și diversitatea culturală de care un asemenea demers trebuie să țină seama, regândirea conceptelor de democrație participativă și reprezentativitate astfel încât să răspundă provocărilor lumii actuale. Pentru ca acest proiect să prindă contur, depășind nivelul intențiilor și declarațiilor conjuncturale, se impune de la sine ca dezbaterea ce va fi inițiată să fie asumată în mod real și efectiv de către actori

³ Hatto Fischer, *Habermas and a Constitution for Europe*, <http://poieinkaipratte.in.org/europe/european-debate-2/politics/discussion-paper-by-Hatto-Fischer/>.

⁴ Richard Youngs, *The EU beyond the Crisis. The Unavoidable Challenge of Legitimacy*, 2013, p. 8.

dintre cei mai diverși care să reprezinte organizații, asociații, grupuri de interese, minorități, inițiative civice mai vechi sau mai noi, curente de opinie clar conturate sau spontane cu potențial larg de susținere, inclusiv găsirea sau imaginarea unor noi forme de dialog și consultare la nivelul întregului continent european. Odată cu identificarea de noi *pattern*-uri de reprezentare politică, vom fi în măsură să acordăm noi sensuri ideii de legitimitate în raport cu ponderea și implicarea efectivă a acestor actori în procesul decizional.

Profesorul Richard Young atrage însă atenția în studiul său⁵ asupra pericolului de a privi democrația deliberativă „ca o alternativă la consolidarea mecanismelor reprezentative sau doar ca o cale convenabilă către o identitate europeană comună prestabilită. Ar trebui să întrețină, nu să devitalizeze democrația reprezentativă“. Provocarea constă în a face dinamica reprezentativă și cea participativă să lucreze împreună, să nu se excludă reciproc, ceea ce unii istorici numesc „teoria democrației combinate“⁶. Fără instituții europene, partide și guverne care să dinamizeze această legătură între societatea civilă și cea politică, democrația reprezentativă, în accepțiunea sa modernă, este în pericol.

Noile forme de comunicare media, atât de uzitate astăzi în spațiul public (*Facebook*, *Twitter* etc.), oferă o platformă de dezbatere și schimb de opinii dintre cele mai dinamice, potrivite pentru o astfel de inițiativă, chiar dacă potențialul pentru opinii critice, distructive, crește, la rândul său, exponențial. Aceste noi forme de comunicare se adaugă formelor clasice de dezbatere și comunicare (media scrisă, televiziunile, mediul academic) care au datorita de a repune în discuție temele asociate problematicii integrării în noua conjunctură, ținând cont de nevoile și imperatiile actuale. La nivel conceptual, nu ar fi surprinzător ca pe măsură ce acest proiect capătă contur să sesizăm faptul că vechile concepte nu mai corespund noilor realități, că teoriile consacrate au o capacitate explicativă limitată și trebuie ajustate cu noi concepte și instrumente de analiză inovatoare, cu capacitate explicativă mai mare. Acest scenariu ar sugera necesitatea operării unei schimbări mai profunde la nivelul teoriilor și instrumentelor noastre de analiză, o adevărată schimbare de „paradigmă“. Având în vedere miza importantă care este în joc nimic nu ar trebui să ne oprească să luăm în calcul o asemenea variantă.

Euroscepticism și antieuropenism – între naționalismul exacerbat și populismul demagogic

Discuțiile despre viitorul Europei și șansele proiectului european intră, de regulă, în luminile rampei o dată la cinci ani cu ocazia alegerilor pentru Parlamentul European, unde interferează cu chestiuni punctuale de politică internă care, adesea, le eclipsează cu desăvârșire. Lipsa de coeziune comunitară pe fondul crizei economice prelungite a avut drept efect o ascensiune a mișcărilor antieuropene și eurosceptice la un nivel neatins în trecut.

⁵ Richard Youngs, *op. cit.*, p. 16.

⁶ Paul Ginsborg, *Democracy: Crisis and Renewal*, p. 53 și p. 117, *apud* Richard Youngs, *op. cit.*, p. 23.

Noul Parlament European rezultat în urma alegerilor din mai 2014 a înregistrat un număr record de membri cu orientări anti sau sceptic/critic europene, deși acești termeni, în unele cazuri, sunt eufemistici. Aproape o treime dintre cei 751 de deputați europeni au o asemenea orientare sau manifestă atitudini și comportamente asimilabile acestei direcții. Pe fondul crizei economice prelungite, tradusă printre altele prin pierderea locurilor de muncă și scăderea puterii de cumpărare, s-a înregistrat o instrumentalizare a problemei imigrației, precum și nemulțumirea față de birocrăția excesivă și lipsa de reacție de la nivelul instituțiilor europene. Partide antisistem sau eurosceptice, inclusiv Mișcarea Cinci Stele a lui Beppe Grillo (Italia) și Alternativa pentru Germania (Germania) au fost propulsate, pentru prima dată, în Parlamentul European. În Franța, partidul francez de extremă dreapta Frontul Național (FN) a câștigat alegerile cu 25% din voturi, iar, în Marea Britanie, Partidul Independenței (UKIP) condus de Nigel Farage a obținut un scor de 27,5% învingând astfel partidele tradiționale: conservatorii, laburiștii și liberal-democrații. Cu douăzeci de ani mai devreme, la primele alegeri pentru Parlamentul European din Marea Britanie la care participa, acest partid obținea abia 1% din voturi, deși la precedentele alegeri europarlamentare obținuse a doua poziție după partidul conservator cu 16,5 din voturi. La aflarea rezultatului, Farage a comparat acest succes cu un cutremur: „niciodată înainte în istoria politicii britanice un partid considerat un partid insurgent nu a mai câștigat alegerile la nivel național”⁷.

La ședința inaugurală din 1 iulie, eurodeputații Frontului Național au rămas așezați la intonarea imnului neoficial al Uniunii Europene, partitura *Oda bucuriei* a lui Beethoven, în vreme ce reprezentanții Partidului Independenței din Marea Britanie s-au ridicat în picioare, dar s-au întors cu spatele. Aproape jumătate dintre cei 52 de deputați eurosceptici neafiliați provin de la Frontul Național conduși de Marine Le Pen care a eșuat, totuși, în tentativa sa de a crea un grup parlamentar de sine stătător, după ce nu a ajuns la un consens de a forma un grup comun cu britanicii de la Partidul Independenței. Un grup propriu i-ar fi adus o mai mare vizibilitate, un buget sporit și posibilitatea de a prelua președinția uneia dintre cele 22 de comisii ale legislativului european. Pe de altă parte, Nigel Farage, liderul UKIP, a reușit să creeze Grupul EFD (Europa, Libertate, Democrație), beneficiind și de sprijinul unei deputate alese pe listele partidului Frontul Național din Franța, cu 48 de europarlamentari din șapte țări (dintre care 24 de deputați UKIP și 17 deputați ai Mișcării Cinci Stele din Italia), îndeplinind astfel procedura pentru obținerea unei identități proprii.

Avântul fără precedent al mișcărilor *anti-establishment* a generat, la nivel european, sentimente de neliniște și anxietate, laolaltă cu semnalul că este nevoie de o reformă profundă, de substanță, care să pună în prim plan cetățeanul și nevoile sale concrete. Recentele alegeri legislative din Grecia în urma cărora Partidul Syriza al radicalilor de stânga a reușit să accedă la guvernare pe o platformă antiausteritate cu accente populiste și eurosceptice reprezintă încă un exem-

⁷ Patrick Wintour și Nicholas Watt, „Ukip wins European elections with ease to set off political earthquake”, *The Guardian*, 26 mai 2014.

plu care vine să confirme accentuarea tendințelor centrifuge de la nivel comunitar. Este interesant că, în unele cazuri (de ex. Grecia, Ungaria, Bulgaria), aceste tendințe coincid cu o politică deliberată de apropiere față de Rusia. Alte țări aspirante la statutul de membru precum Serbia, la rândul lor, nu fac un secret din deschiderea față de Rusia, ceea ce îngreunează dialogul cu oficialii de la Bruxelles. Relațiile privilegiate ale noului prim-ministru grec Alexis Tsipras cu oficialii ruși sunt binecunoscute și nu sunt de dată recentă. Noul ministru grec de Externe, Nikos Kotzias (membru al Syriza), are o relație apropiată cu Aleksandr Dughin, cunoscut ca fiind un ideolog apropiat Kremlinului. În 2013, Dughin însuși scria că partenerii Rusiei în Grecia sunt Syriza și Grecii Independenți, pentru că „refuză atlanticismul, liberalismul și dominația finanței globale”.

Premierul grec și-a afirmat susținerea pentru referendumul de independență în Crimeea și a luat atitudine în mai multe rânduri împotriva unor membri ai guvernului ucrainean. De asemenea, este cunoscut faptul că europarlamentarii Syriza au votat împotriva tuturor rezoluțiilor anti-Rusia din Parlamentul European. În chiar prima săptămână de la instalare, Tsipras s-a delimitat de planurile Uniunii Europene de a impune noi sancțiuni împotriva Moscovei, acuzată că a trimis trupe importante în sprijinul insurgenților din Donețk și Luhansk. Noul guvern de la Atena a tensionat și mai mult relația cu oficialii de la Bruxelles anunțând, prin noul ministru al Apărării, Panos Kammenos, președintele partidului de extremă dreaptă Grecii Independenți, aflat în coaliție cu Syriza – intențiile sale de a cumpăra arme din Rusia, în ciuda embargoului asupra comerțului cu armament impus de către Uniunea Europeană Rusiei. Declarația vine în contextul vizitei pe care Panos Kammenos a avut-o în ianuarie 2015 în Rusia pentru a discuta o viitoare cooperare ruso-greacă.

O politică asumată de deschidere către Rusia este și cea a guvernului condus de Viktor Orban în Ungaria. Vizita din luna februarie a președintelui Putin la Budapesta a consolidat buna cooperare dintre cele două țări, în contextul în care guvernul ungar a adresat adesea critici față de sancțiunile impuse de UE împotriva Moscovei, susținând că afectează interesele economice ale Ungariei. De mulți ani, Rusia este cel mai important partener economic al Ungariei din afara Uniunii Europene, poziție pe care guvernul ungar dorește să o dezvolte și să o cultive în continuare cu noi parteneriate economice, dincolo de impasul actual nefavorabil. Ca strategie de politică internațională, este interesant de urmărit, deși puțin credibilă, tendința de apropiere politică având ca pretext interesele economice. Interesele economice nu pot justifica întru totul decizia politică, atunci când există riscul de a arunca în aer parteneriatele strategice cum este cazul Ungariei cu SUA și Uniunea Europeană.

Politica de apropiere față de Rusia devine tot mai mult o „carte” de schimb cu Uniunea Europeană pentru guvernele care manifestă o propagandă de independență față de politicile și angajamentele comunitare, în care accentele populiste se combină cu cele antieuropene și antiamericane. Stilistica acestei strategii este de a crea curenți de opinie favorabile ideii că există alternative viabile și în afara angajamentelor comunitare, care nu au fost valorificate suficient

și pot constitui „soluții” salvatoare. Această atitudine nu are culoare politică sau ideologică. După cum evidențiază un studiu pe această temă⁸, „*populismul este mai degrabă o atitudine, retorică sau practică politică decât o ideologie, un program sau partid*. Pot fi populisme de dreapta sau de stânga, în funcție de modul în care pun accentul pe diferite aspecte”. Același studiu citează câteva caracteristici recurente ale populismului, care explică multe din atitudinile noilor forțe politice actualmente pe val la nivel european: „promovează democrația directă, pretind o legătură directă între guvern și popor, respingând sistemul politic instaurat; oferă soluții imediate și demagogice la problemele de zi cu zi ale oamenilor; difuzează imagini simpliste și demagogice precum națiune suverană, popor sănătos vs. elitele corupte și tehnocrate; idealizează națiunea și tradițiile sale, alimentând critica oricărui sistem politic supranațional; susțin un discurs antiglobalizare ce se dorește a proteja oamenii vulnerabili de consecințele pieței capitaliste competitive”.

Mișcările populiste de stânga ajung mai greu să obțină sprijin politic în parlamentele naționale. Ascensiunea Partidului Syriza în Grecia este mai degrabă o excepție în Europa de astăzi, explicabilă parțial prin creșterea fără precedent a nivelului de sărăcie și a șomajului după reformele structurale cerute Greciei de către instituțiile europene și creditorii internaționali. Ascensiunea la nivel european a partidelor eurosceptice și populiste se datorează deopotrivă dezamăgirii cetățenilor europeni față de partidele *mainstream* și instituțiile europene, dar și faptului că discursul lor a devenit întrucâtva mai „convenabil”. Astfel, „acestea și-au retușat imaginea, au înlocuit simbolurile fasciste tradiționale (nu toate dintre ele însă) și și-au ales lideri carismatici, uneori femei (în Norvegia, Danemarca și Franța, de exemplu). De asemenea, s-au dovedit fervente susținătoare ale folosirii *social media* pentru a-i influența pe tineri ... sporindu-și abilitatea de a avea o prezență publică mai mare decât ar sugera numărul susținătorilor lor reali”⁹. În ciuda acestor schimbări, din punctul de vedere al platformei pe care o susțin, ideile lor au rămas însă neschimbate, transpunerea lor în practică punând adesea în paranteză drepturile omului.

Un alt aspect ce merită pus în discuție este impactul discursurilor populiste asupra calității dezbaterii publice. Prin discursul pe care l-au proferat, liderii partidelor populiste au prezentat într-un mod hipersimplificat chestiuni subtile de natură socială și economică, după o logică maniheistă, uzitând o retorică populistă, demagogică, propunând soluții „miraculoase”, nefundamentate economic. Dezbateră publică a fost (și este încă) astfel parazitată de promisiuni cu tentă electorală care adesea „dinamitează” discuțiile de substanță, argumentative, transformându-le într-o retorică facilă, cu tentă populistă care țintesc în primul rând categoriile vulnerabile precum tinerii deziluzionați sau persoanele fără ocupație. Chestiunea migrației din afara sau din interiorul Uniunii Europene, de asemenea, este instrumentată periodic de partidele eurosceptice (prin recurența unor teme

⁸ „The European Union and the Challenge of Extremism and Populism. How to protect democracy and the rule of law in Europe?” octombrie 2013. Subliniere în original.

⁹ *Ibidem*.

precum amânarea liberalizării pieței de muncă, extinderea spațiului Schengen etc.) pentru a obține capital electoral.

Viitorul proiectului european depinde, fără îndoială, de modul în care țările membre, la nivel guvernamental, și instituțiile europene vor răspunde provocărilor prezentului. Regândirea conceptelor de democrație participativă și reprezentativitate, prin sporirea angajării civice, ca motor al integrării și dezvoltării europene, are toate șansele să confere un sens nou, plin de conținut, ideii de legitimitate politică. Discursurile eurosceptice, alimentate de diferențele mari și slaba coeziune dintre statele membre, vor pierde treptat din intensitate pe măsură ce semnele unei conștiințe comunitare, bazată pe o cetățenie activă și pe drepturi egale, se vor contura ca realitate palpabilă, accesibilă tuturor europenilor.

BIBLIOGRAFIE

- Fischer, Hatto, „Habermas and a Constitution for Europe“, articolul poate fi consultat la următoarea adresă: <http://poieinkaiprattein.org/europe/european-debate-2/politics/discussion-paper-by-Hatto-Fischer/> (ultima dată accesată la 25.03.2015).
- Ginsborg, Paul, *Democracy: Crisis and Renewal*, London: Profile, 2008.
- Habermas, Jürgen, „Democracy, Solidarity and the European Crisis“, prelegere ținută de profesorul Jürgen Habermas pe 26 aprilie 2013 la Leuven.
- Youngs, Richard, „The EU Beyond the Crisis. The Unavoidable Challenge of Legitimacy“, Carnegie Endowment for International Peace, 2013.
- Wintour, Patrick, Nicholas Watt, „Ukip wins European elections with ease to set off political earthquake“, *The Guardian*, 26 mai 2014.
- „The European Union and the Challenge of Extremism and Populism. How to protect democracy and the rule of law in Europe?“ octombrie 2013, studiul Federației Umaniste Europene poate fi consultat la următoarea adresă: http://ec.europa.eu/justice/events/assises-justice-2013/files/contributions/24_europeanhumanistfederationtheeuandthechallengeofextremismandpopulism_ehf_en.pdf (ultima dată accesată la 25.03.2015).